

**Borbély Anna – Bartha Csilla (szerk.):
Többsnyelvűség Magyarországon.
Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről¹**

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2024. 420 l.

Borbély Anna és Bartha Csilla szerkesztésében jelent meg a kétezres évek elején indult *A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei* NKFP kutatás eredményeit közreadó kiadvány. E projekt zárása azonban korántsem jelentette a kutatómunka végét, a 2024-ben megjelent kötet így tágabban, a két évtized eredményeiből merítő átfogó anyag, amely az NKFP projekt öt közösségekben megvalósult követéses vizsgálatát önálló fejezetekben ismerteti, valamint az ez idő alatt megélénkült nyelvitájkép-kutatás meglátásait is beemeli. A jelen írás elsősorban a kiadvány nyomtatásban megjelent változatát ismerteti, noha a kötet elektronikus kiadása (elérhető a <https://nytud.hu/kiadvany/tobbsnyelvuseg-magyarorszagon> linken) közel 100 oldalnyi függeléssel gazdagabb ennél. Az ismertetés a fejezetek sorrendjében halad, de röviden áttekinti azokat a szempontokat és megfigyeléseket, amelyek az írások mindegyikében felbukkannak, és amelyek így a kötet szemléleti egységességét is jelzik.

Bartha Csilla a szerzője a kiadvány háttérét adó kutatás elméleti-módszertani alapjait és a megvalósítását is ismertető első fejezetnek. Ennek elméleti részei a kétnyelvűség és többsnyelvűség, a nyelvi másság és a nyelvcseré definícióit és korábbi kutatási irányait tekintik át. A lényegre törő áttekintés egyúttal problémáérzékeny is, hiszen nem csupán elköteleződik a kétnyelvűség funkcionális definíciója mellett (16), hanem ennek olyan közérthető megfogalmazását is közreadja, amely a hétköznapi tévhitek eloszlatására irányul. Eszerint „a kétnyelvűség vagy többsnyelvűség két vagy több nyelv (nyelvváltozatokat is tartalmazó repertoárjának) váltakozó használatát takarja; két- vagy többsnyelvű az a személy, aki két vagy több hangzó- és/vagy jelnyelvet tud és mindennapjai során rendszeresen (szóban és/vagy írásban, illetve jelelve) használ, miközben nem szükséges a két vagy a több nyelvet azonos/anyanyelvi szinten ismernie, így a nyelvek tudása egészében átfedheti, illetve részben kiegészítheti egymást” (16). A szemléletesség és a közérthetőség a kötet egészét áthatja. A fejezet a terepmunkával összefüggő lokális tapasztalatok mellett rávilágít a többsnyelvűség alapvető jelentőségére (17),

¹ Az ismertetés az NKFP 150824 számú projekt keretében készült, amely a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az NKFP Starting pályázati program finanszírozásában valósult meg.

többek között a globális társadalom hatékony működése szempontjából. Eközben arra is felhívja a figyelmet, hogy a többnyelvűség számos területen teljesen természetes (21), csupán az európai nemzetállamiság ideológiája felől értelmeződhet újszerűnek vagy szokatlannak. A fejezet a két- és többnyelvűség-kutatás meghatározó szakirodalmait, szakfolyóiratait és rendezvényeit is számba veszi, melyek közül bővebben a hazai eseményeket és projekteket (16–18) tárgyalja.

A kötet aktualitását és időtállóságát egyszerre jelzik a nyelvcsere folyamatok felgyorsulásának globális tendenciái, a témakör szűkebben vett európai kérdései (mint például az európai uniós alapértékek és narratívák széttartó, akár ellentmondásos volta), valamint annak a ténye, hogy a Kárpát-medence kevésbé reprezentált a nemzetközi többnyelvűség-kutatásokban, miközben egy nyelvi kisebbség tagja „Magyarországon is naponta szembesülhet azzal, hogy nem minden beszélő és nem minden többnyelvű repertoár rendelkezik ugyanazzal az értékkel mindenhol és mindenkor, s miközben bizonyos többnyelvű kompetenciák a mindennapi életben hasznosulhatnak, hivatalosan nem ismerik el ezeket” (19). Az NKPF kutatás ezzel összefüggésben a hasznosság gyakorlatibb és a tudományos megismerés absztraktabb céljait egyaránt szem előtt tartja. Ahhoz, hogy a nyelvcsere mint soktényezős társadalmi folyamat értelmezhető, lassítható, akár visszafordítható legyen, a kutatásban az alábbi vizsgálati irányok és kérdésfelvetések fogalmazódnak meg. Egyrészt szükséges a nemzetiségi közösségekben zajló nyelvi és társadalmi változások empirikus vizsgálata, másrészt a nemzetiségi nyelvek megőrzésében vagy feladásában kulcsszerepet játszó másságnak, a nemzetiségi és többségi attitűdöknek, sztereotípiáknak és előítéleteknek, a csoportok közötti érintkezés megvalósulásainak a feltárása (25–26). A kutatás ezek alapján megfogalmazott célkitűzéseit a fejezet hét pontban ismerteti.

A vizsgálat kvantitatív és kvalitatív módszerekkel dolgozik. A zárt kérdéssorral dolgozó, így az összevethetőséget és megismételhetőséget megalapozó nyelv-választási-nyelvhasználati kérdőívet ötvözi a kvalitatív adatgyűjtésre alkalmas nyelvi-nyelvhasználati interjúkkal. Ez a módszer (28) lehetőséget ad a kérdőív-re adott válaszok bővebb kifejtésére, metanyelvi reflexiók megfogalmazására, akár tisztázó kérdésekre is. A 142 elemből álló kérdéssort hat nemzetiségi nyelvre dolgozták át (noha a mezőtúri roma közösségben gyűjtött adatok végül önálló fejezetben nem, csak az összehasonlító vizsgálatból ismerhetők meg). Fontos módszertani jellemző, hogy a kérdőíveket a vizsgált nemzetiségi nyelvekre adaptálták. A kérdőív négy részből tevődött össze: 1) általános kérdésekből, 2) a nyelvhasználatot, nyelv választást érintő kérdésekből, 3) a nyelvtudásra, nyelvről való szubjektív véleményekre vonatkozó kérdésekből, 4) a sztereotípiákra, előítéletekre vonatkozó kérdésekből (29–30). A fejezetek szerzői összesen 421 résztvevő közel 60 000 választát dolgozták fel.

A terepmunka megtervezését és lebonyolítását ismertető rész, valamint a feldolgozást és a projekt publikációs irányelveit bemutató bekezdések (31–35) a

transzparencia mellett akár projekttervezési és menedzselési iránymutatást is jelenthetnek, a módszertan és a megvalósítás ismertetése így a tudós közösség számára gyakorlati szempontból is hiánypótló. A fejezetet mellékletként a kötetben szereplő tanulmányok elkészítésére vonatkozó instrukció zárja (37–44), amely világosan veszi végig az egyes fejezetek egységes szerkezetét. Így alapozza meg, hogy az egyes nemzetiségeket feldolgozó írások maguk is összevethetők, egymás mellé állíthatók legyenek, az összehasonlítás lehetősége ne korlátozódjon pusztán a kontrasztív kutatást bemutató 7. fejezetre. A 2–6. fejezeteket azonban az egységesség és az egyediség konstruktív együttállása jellemzi.

Néhány szempont nem szerepelt az instrukcióban, azonban minden bemutatott közösség viszonylatában relevanciája van. Különböző mértékben, de minden fejezet foglalkozik a népességszám meghatározásának problematikájával: a népszámlálási adatok korlátozott megbízhatóságának okait egyes fejezetek a bennük tárgyalt nemzetiséggel összefüggésben specifikusan értelmezik, míg mások alternatívákat keresnek a népességszám pontosabb becslésére. Ugyancsak közös vonás a nemzetiségi kultúra intézményeinek és médiaorgánumainak a bemutatása, amely egyaránt informatív a kutatók és a nemzetiségek iránt érdeklődők számára. Hasonló információértékű lehet a vizsgálatban részt vevő település nyelvi tájképének, vagy akár csak a közösségek írásbeli gyakorlataira reflektálásnak a szempontja. A kötet egyik fő megállapítását erősíti, hogy a fejezetekben rendre megjelenik az életkor változója és a nyelvválasztás, a nemzetiségi identitás, vagy pedig a nyelvre vonatkozó vélekedések között megfigyelhető szignifikáns kapcsolat.

A magyarországi beások és Mánfalva beás közösségét bemutató második fejezet szerzője Orsós Anna. A magyarországi cigány/roma közösségek alapvető történeti és leíró adatainak áttekintése, a *cigány* és *roma* terminusok használati kérdéseinek a tisztázása mellett már a bevezető rész felhívja a figyelmet arra, hogy a cigányság szocio-ökonómiai státusza, iskolázottsága messze elmarad más nemzetiségektől, ez a különbség pedig a mánfai vizsgálatban is megmutatkozott. A magyarországi beások viszonylatában Orsós nemcsak arra reflektál, hogy – noha a magyarországi beások írásbelisége rövid múltja ellenére a környező térségeknél kidolgozottabb és elterjedtebb – a beás standardizációját napjainkban sem tekinthetjük lezártnak (63, 65), hanem arra is, hogy „napjainkban a beások már (legalább) a második nyelvcsereét élik át, mivel az évszázadokkal ezelőtt a környezetükben élőktől átvett román nyelvet lecserélik a jelenlegi környezetükben élők nyelvére, a magyarra (Borbély 2001a, 2001b)” (63).

A mánfai kutatásban az iskolázottság szerinti rétegzett mintavétel nem valósulhatott meg az előzetes terveknek megfelelően, a kutatásban így 8 általánosnál alacsonyabb végzettségű, 8 általánost végzett és 8 általánosnál magasabb végzettségű iskolázottság szerinti csoportok elkülönítésére volt lehetőség (70). A vizsgálat fontos meglátása, hogy a beás az elsődleges szocializáció nyelve, de az óvodába, iskolába kerülő gyerekekkel már inkább magyarul beszélnek a szülők (71),

a beás és a magyar használati szinterei tehát családon belül is elkülönülnek egymástól (78). A magyart piacképesebbnek, értékesebbnek tartják a résztvevők (73), összefüggésben azzal, hogy a beás használati szintereinek a korlátossága problémát jelent számukra például orvosnál vagy hivatali ügyintézés során (72, 77). A követéses vizsgálat arról számol be, hogy 2022-ben már nem volt olyan szituáció, amikor a résztvevők kizárólag beásul beszéltek volna (94). Orsós reflektál arra is, hogy ez milyen összefüggésben áll a nemzetiség társadalmi helyzetével: „a cigányok/romák helyzete minden más hazai nemzetiséghez képest azért rosszabb, mert ők gyakran csak a szélsőséges helyzetekben, a perifériákon bukkanhatnak elő” (107). A nyelv- és kultúramegőrzés így nem tartozik a közösségek legfontosabb problémái közé. Eközben az iskolai oktatás, a közoktatásban jogszabályi keretekkel kialakított lehetőségek konkrét megvalósulásai sok kívánnivalót hagynak maguk után, a beás ismerete általánosságban nem jelenik meg értékként. Orsós a pécsi Ghandi Gimnáziumban működő beás nyelvi műhely tevékenységét látja az egyetlen érdemi lehetőségnek a nyelvertervezési feladatokat ellátni képes réteg erősítésében (109).

Erb Mária fejezete a magyarországi németek és a tarjáni svábok helyzetét tekintti át. Az írás a magyarországi német népcsoportok történeti, demográfiai áttekintésével nyit, melyben az őket ért 20. századi traumák, a kényszermunka és a kitelepítések összefüggésrendszerében mutatja meg a német nemzetiségi identitás vállalásának vagy nem vállalásának alakulását, melyet a 80-as évek nemzetiségpolitikája ugyancsak kedvezőtlen irányba befolyásolt. Sem az NDK anyaországként pozicionálása, sem pedig a német idegen nyelvként oktatása nem támogatta a nemzetiségi nyelv és identitás erősítését. Utóbbi egyrészt figyelmen kívül hagyta a tanulók német nyelvjárástudását, másrészt hozzájárult ahhoz, hogy azt hibásként, nem helyes változatként azonosítsák, miközben a szülőket, nagyszülőket is visszavetette a nyelvjárás átadásától (121–122).

A vizsgált településen, Tarjánban a többségi nyelv családon belül is túlsúlyban van, ami arra utalhat, hogy a tarjáni sváb anyanyelvként való családon belüli átadása nem folytonos (133), az unokákkal kapcsolatos válaszok azonban némileg ellentmondanak ennek (134). A kevésbé modernizált magyarországi német nyelvjárások (138), valamint a hivatalos szinterekkel kapcsolatos attitűd egyaránt a nemzetiségi nyelv visszaszorulásának irányába hat, ahogy az egyik kutatási résztvevő fogalmaz: „Úgy érzem, hogy ilyen helyen, hivatalos helyen, magyarul kell beszélnem” (141). Eközben az oktatási intézmények jól szervezett, hatékony munkát végeznek, melynek eredményeként a felnövő új generációt a standard német magas szintű ismerete jellemzi (125). A németországi kapcsolatok pedig a nyelvjárásokra vonatkozó negatív attitűd felszámolásában, a saját nyelvjárás átöröklésében is szerepet játszhatnak (146). Ezek általános tendenciaként és a tarjáni közösségben is megfigyelhetők, elsősorban közintézmények irányából (178–180). A tanulmány szerzőjének zárogondolatai a privát és a nyilvános nyelvhasználati

színterek együttes jelentőségére hívják fel a figyelmet: „A magyarországi németek nyelvi jövőjébe olyan ajtó vezet, amin két zár van. Az egyik kulcsa a családonál, a másiké az oktatási és nevelési intézményeknél van. Az ajtó nyitásához mindkettő szükséges” (181).

Borbély Anna a szerzője a magyarországi románok és Kétegyháza román közösségét feldolgozó fejezetnek. Az írás specifikus kérdésfeltevéssel nyit: „egy valaha egy nyelvű román közösség tagjai kétnyelvűvé válva melyik utat választják: újra egy nyelvűvé válnak-e, de immár magyar nyelven, avagy stabilizálják a román–magyar kétnyelvűséget?” (184). A román nyelv és a magyarországi román nyelvváltozat jellemzőit és alakulását áttekintő részek után a román nyelv magyarországi helyzetének ismertetésére konkrét példákat és korábbi kutatási eredményeket is mozgósít. Érzékletes (és sajnálatos) példája a román nemzetiségi nyelvekkel kapcsolatos tudás hiányának a szegedi Juhász Gyula Tanárképző főiskolán történt eset (188–189), egy 1995-ös magyarországi (battonyai) és romániai (bukaresti) román párbeszédét felvillantó rész azonban azt mutatja meg, hogyan kezelik a beszédpartnerek a nyelvváltozati különbségeket a közös kommunikációs célok megvalósítása során (189–190).

A vizsgált településen, Kétegyházán a nyelvcserefolyamat közbülső szakaszában jár (205). Ezt támasztja alá az életkor és a nyelvválasztás összefüggése (minél idősebb valaki, annál szívesebben választja a románt), az iskolázottság változója (a magasabb iskolai végzettségűek inkább a magyar nyelvet választják a románnal szemben) és a nyelvtudás (legjobban magyarul tudnak). A nyelvmegtartást segítheti a vallási életben használt nyelv és a román nemzetiségi iskola, noha a tanítók meglátása szerint az ide járók román nyelvtudása a 8. osztály végére is gyenge marad (206). Összességében megállapítható, hogy a román nyelv és identitás gyakorlatai felülről és a közösségi tevékenységeken keresztül valósulnak meg. „A román–magyar kétnyelvűség és a román nyelv az intézmények, óvoda, iskola, templom; az ünnepek, szertartások nyelvi gyakorlataiban jelenik meg, például a Román Nemzetiség Napján, az Ortodox Templom Védőszentjének Ünnepe” (233), miközben a privát színterekről eltűnik a román. A kétnyelvűség stabilizálódásának nem mutatkoznak jelei, a fenntartható kétnyelvűség egyéni megvalósulásainak azonban igen.

A magyarországi szerbokról szóló és Pomáz szerb közösségének kutatási adatait ismertető fejezetet Tücsök Dorottya írta. A szerb nyelv és nemzetiség áttekintése mellett figyelmet fordít a magyarországi szerb és a magyar kultúra szerves kapcsolatának szemléltetésére, például jelentős magyarországi szerb személyek bemutatásával, vagy a magyar konyhakultúrában is ismert és népszerű szerb ételek leírásával.

Az NKFP kutatás eredményei alapján a családon belüli nyelvhasználat a nyelvmegtartásra enged következtetni: ezen a kommunikációs szintén a szerb választása a leggyakoribb (264). A második generációnál ez az arány csökken ugyan a

többségi nyelv javára, mégis a nyelvmegtartás irányába mutat, hogy a szerb–magyar házasságokban is jelen van a szerb ismerete (265). Ezt erősíti, hogy nyilvános színtereken is van lehetőség a nemzetiségi nyelv használatára, és a kutatás résztvevői élnek is ezzel: van szerbül tudó ügyintéző a polgármesteri hivatalban, de a vásárlás vagy az egészségügy kommunikációs helyzeteiben is lehetséges szerbül érvényesülni (267). A vallásgyakorlás, a templom szerepe kiemelkedő (267), és ugyancsak lényeges, hogy a településen egyértelmű igény látszik köznevelési intézményekre (277). A nyelvmegtartást továbbá az is segítheti, hogy a pomáziak értik a szerbiai szerbet, és sokuknak aktív kapcsolata van az anyaországgal (263). A pomázi szerb nyelvváltozatot a profitideológia felől kevésbé tartják ugyan értékesnek (a standard szerbvel szemben), érzelmi kötődésük viszont ehhez, saját nyelvváltozatukhoz a legerősebb (273). Összességében elmondható, hogy a pomázi szerb közösség erősen őrzi identitását. A szerb nyelv használata a család és a hivatalos ügyintézés színterein, a közösségi és a vallási életben egyaránt megvalósul. A résztvevők anyanyelvre és identitásra vonatkozó válaszaik ugyan nem esnek teljesen egybe, és az írásbeliségben a magyar használata dominál, mégis csak a legfiatalabb generációnál figyelhetők meg a nyelvcserre felé való lassú elmozdulás jelei.

Tuska Tünde és Uhrin Erzsébet a szerzői a magyarországi szlovákságot és Tótkomlós szlovák közösségét bemutató fejezetnek. A nemzetiséget a szakirodalom a leggyorsabban asszimilálódóként tartja számon (287), amely azonban a drasztikus népességfogyás ellenére is megőrizte szellemi és tárgyi kulturális örökségét, nyelvét, hagyományait (289). Ugyan a család már nem képes átadni a nemzetiségi örökséget, ez intézményes keretek között megtörténik (291).

A tótkomlói szlovák vizsgálatnál a szerzők jelzik, hogy a minta enyhén torzít, mivel a közép- és fiatal generáció felülreprezentáltabb (299), a nők között pedig sok a pedagógus (309). Különösen utóbbi kapcsán figyelmeztetnek arra, hogy a gyakorlatok és vélekedések nemi megoszlásánál a nőket valójában pedagógus nők reprezentálják. A résztvevőknek elsődlegesen érzelmi kötődése van a szlovákhoz, miközben a nyelvhasználatukban a többségi nyelv dominál, kétharmaduk pedig gyerekkora óta kétnyelvű (300). Ellentmondásosnak látszik, hogy az óvodai, iskolai nyelvhasználat mind a többségi nyelv, mind a szlovák használatára pozitív hatással van (303). A két nyelv funkciómegoszlása egyértelmű, melynek szemléletes példája a következő idézet: „Amikor olyan orvosunk volt, aki tudott, beszélgettünk szlovákul is, nem a betegségről, hanem arról, hogy vagyunk, mit csinálunk, mit főzünk. Akadnak, akik tudnak szlovákul” (305, a szlovákul adott válasz magyar fordítása). A nyelvmegtartást segítheti a mára konszolidálódott magyar–szlovák viszony, a szlovák használatát kezdeményező fiatalabb generációk, az oktatási intézmények számának növekedése, valamint a tótkomlói egyházi életben bekövetkezett változások. A nemzetiségi és a települési önkormányzat közti egyre jobb viszony ugyancsak ehhez járulhat hozzá. Tuska és Uhrin megállapítják, hogy

bár a magánjellegű nyelvhasználati színterekről visszaszorulóban van a szlovák, az egyházi életben és a magaskultúrában intenzíven jelen van. Noha ez utóbbiak szimbolikus jelentőségűek, és a nemzeti kultúra értékeinek elsajátítása nem a családban, hanem intézményes keretek között zajlik, a nyelvcseré lassításra és a szlovák nyelv megerősítésére a szerzők jó esélyt látnak.

Borbély Anna záró fejezete hat nemzetiség, a magyarországi beások, németek, románok, szerbek, szlovákok és románok összehasonlító elemzését adja. Az írás bevezetésként az NKFP pályázat eredményeit és azok disszeminációját ismerteti, felsorolja azokat az eseményeket és mérőszámokat is, amelyeket a projekt indukált. Kiemelkedik ezek közül a *Magyarországi Kisebbségi Kutatóintézetek Platformjának* (MKKP) 2011-es megalakulása (344).

Az összehasonlító vizsgálat a nyelvi gyakorlatokra, a kétnyelvűségekre és a nyelvi tájképre összpontosít, az NKFP kutatás eredményei tehát fő, de nem kizárólagos forrásai a fejezet meglátásainak. A nyelvi gyakorlatok alakulásában a következő szempontok jelennek meg: a) a nyelvhasználat gyakorisága, b) a használati színterek és c) a többségi nyelv használata. A mennyiségi adatok összevetésével és a felsorolt szempontok egymásra vetítésével mutatkozik meg, hogy a vizsgált nemzetiségek hol tartanak egymáshoz képest nyelvmegtartás és nyelvcseré viszonylatában, korábbi kutatási eredmények beemelésével pedig az is felderíthető, hogy melyek azok a tényezők vagy stratégiák, amelyek hozzájárulhatnak a nyelvmegőrzéshez. A nyelvtudásra vonatkozó adatokat egy határon túli kutatás, a Magyarország hat szomszédos országában lefolytatott RSS kutatás eredményeivel is összeveti a fejezet. Kitekintést nyújt ezzel arra, hogy a határon túli magyar közösségek és a magyarországi nemzetiségek egymáshoz viszonyítva hogyan beszélnek kisebbségi nemzeti nyelvüket és a többségi nyelvet. A nemzeti nyelvváltozattal, a kisebbségi nyelv standard változatával és a többségi nyelvvel kapcsolatos vélekedések összevetése egyrészt az érzelmi viszonyulás, másrészt a nemzeti nyelv helyi és standard változatának egymáshoz viszonyított helyzetét mutatja meg a nyelvmegtartást támogató lehetséges tényezőként. Ezt egészíti ki az anyanyelvvel és a kétnyelvűséggel kapcsolatos nézetek összehasonlítása, hiszen egyáltalán nem evidens, hogy a vizsgált közösségek egyenlő több nyelvet tekintenek-e anyanyelvnek, valamint hogy kiket és milyen szempontok mentén ítélnék kétnyelvűnek.

A nyelvi tájképet ismertető rész jó gyakorlatokra összpontosít, és a mennyiségi adatokon keresztül összevetett hat közösségnél messzebbre tekint. Említ az NKFP kutatásban nem szereplő településeket, sőt olyan magyarországi nemzetiségeket is, amelyeket a kötet fejezetei nem tárgyalnak (örmények, lengyelek, ukránok, bolgárok), a nyelvi tájkép megvalósításával azonban követendő pozitív példát jelelhetnek.

A fentieket összegezve a *Többségteljes Magyarországon* olyan hiánypótló kötet, amely hat magyarországi nemzetiség nyelvi gyakorlatait és nyelvi attitűdjait

tekinti át, értékelve ezek helyzetét a nyelvcseré és nyelvmegtartás folyamatában. A szociolingvisztikai alapfogalmak tisztázása, a tárgyalt kisebbségekre vonatkozó történeti, demográfiai, nyelvi és kulturális ismeretek áttekintése, valamint a munkamódszer szemléletes bemutatása olyan erényei e könyvnek, amelyek mind a kutatásban, mind az oktatásban hasznosíthatóvá teszik.

KRIZSAI FRUzsINA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék